

2. Кононенко, Б. И. Большой толковый словарь по культурологии / Б. И. Кононенко. – М. : Вече : АСТ, 2003. – 511 с.

3. Tyszkiewicz, E. Opisanie powiatu Borysowskiego / E. Tyszkiewicz. – Wilno: Druk. Ant. Marcinowskiego, 1847. – 446 s. + dodatki 43 s.

Т. Ф. СУХОЦКАЯ, П. Д. ГРЫБ

ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ СЯЛЯН У КНІЗЕ ЯЎСТАФІЯ ТЫШКЕВІЧА «АПСАННЕ БАРЫСАЎСКАГА ПАВЕТА»

Нацыянальная прырода культуры раскрываецца найперш у яе моўным быцці. Менавіта мова надае культуры нацыянальную цэласнасць, самабытнасць, праграмуе і захоўвае нацыянальны менталітэт грамадства. Як адзначае філосаф У. Конан, «гістарычны вопыт сведчыць, што мова народа – гэта знакавае, вобразнае і сімвалічнае адлюстраванне яго быцця і культуры, дакладнае, хоць часта і “зашыфраванае”, выяўленне яго асноўных этнаграфічных характарыстык, культурных запазычанняў і ўплываў» [2, с. 357]. Вербальная мова – гэта ўніверсальны сімвал усіх відаў кагнітыўнай дзейнасці. У яе семантыцы адлюстраваны агульныя, універсальныя кампаненты агульначалавечай культуры і адметнасць культуры канкрэтнага народа. Даволі выразна нацыянальна-культурная канатацыя слова выяўляе сябе ў прыказках і прымаўках, якія па словах А. Патабні з’яўляюцца «згусткамі думкі».

З’яўляючыся важнымі кампанентамі фразеалогіі, прыказкі і прымаўкі ў значнай ступені папаўняюць агульную моўную карціну, з’яўляюцца лінгвістычнай спадчынай беларусаў, у якой адлюстраваны бачанне свету, нацыянальная культура, традыцыі і звычаі, вераванні, мары і забабоны, гістарычныя і паўсядзённыя бытавыя рэаліі. Велізарны фонд беларускіх прыказак і прымавак, надзеленых метафарычнасцю, экспрэсіўнасцю, дыдактычнасцю, пацвярджае схільнасць беларусаў выкарыстоўваць іх у мове, што абумоўлена адметнасцю народнага светапогляду, дзе высокую ацэнку заслугоўвае розум і дасціпнасць, выказаныя праз выразнае слова.

На жаль, народныя выслоўі не асвоены на належным узроўні беларускім мовазнаўствам і грунтоўна не даследаваны ў аичынай культуралогіі. Асэнсаванне прыказак і прымавак сялян Барысаўшчыны ў кантэксце культуралагічных тэорый павінна раскрыць іх уклад у тварэнне беларускай культурнай прасторы.

Прыказкі і прымаўкі (парэміі) вызначаюцца як малыя жанравыя формы з устойлівай, багатай змястоўнасцю, поліфункцыянальнасцю, запатрабаванасцю ва ўсіх сферах чалавечай дзейнасці. Прыказка – гэта агульнавядомае кароткае выслоўе з павучальным сэнсам. Прымаўка – агульнавядомы ўстойлівы выраз, звычайна вобразны, які адрозніваецца ад прыказкі тым, што не з’яўляецца завершаным суджэннем і звычайна не мае павучальнага зместу. Але ні ў адным парэміяграфічным зборніку прыказкі і прымаўкі асобна не змяшчаюцца, таму што яны маюць шмат агульных рыс, функцый, у выніку чаго іх цяжка адрозніваць.

Вялікая заслуга ў фарміраванні беларускага фразеалагічнага фонду, тэксты якога выконваюць выключную ролю першакрыніц у сучасных гуманітарных даследаваннях, належыць руплівай працы Канстанціну і Яўстафію – прадстаўнікоў графскага роду Тышкевічаў. Яны з’яўляюцца практычна першымі прафесіяналамі ў галіне беларускай этнаграфіі, археалогіі і краязнаўства. Іх працы грунтуюцца выключна на артэфактах і суправаджаюцца абгрунтаванымі навуковымі каментарыямі.

Графы Тышкевічы з Лагойска былі прадаўжальнікамі традыцый шляхты ў вывучэнні вербальнай народнай культуры (напрыклад, Саламон Рысінскі ў 1618 г. выдаў кнігу «Польскія прымаўкі» (сабраны аўтарам на Наваградчыне). Фундаментальнае даследаванне Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета» (1847) стала адзінай навуковай этнаграфічнай манаграфіяй у першай палове XIX ст. У ёй «на прыкладзе толькі аднаго беларускага павета вопытны даследчык стварыў панараму духоўнага жыцця народа» [1, с. 218]: апісваюцца каляндарныя святы, вяселле, культ ушанавання продкаў, змяшчаюцца казкі, паданні, прымхі, забабоны. У каментарыях да раздзела «Прыказкі люду з Беразіны» (змяшчаюць каля 450 тэкстаў) выразна акрэслена скіраванасць Я. Тышкевіча як даследчыка на навуковы пошук: упершыню ў гісторыі фалькларыстыкі прадстаўлена

класіфікацыя прыказак: «гістарычныя»; «набожныя»; «забабонныя»; «стасункі падданных з панамі»; «навука жыцця і маральнасці»; «зносіны хатнія, сямейныя, супольныя»; «жарты, прымаўкі, сваркі»; «прыказкі абяздоленых»; «гасціннасць»; «багацце пачуццёвага жыцця»; «розныя прыказкі»; «гандлёвыя»; «сельскагаспадарчыя». Найбольш навукова абгрунтаванай сёння з'яўляецца класіфікацыя прыказак па сітуацыях, распрацаваная вядомым даследчыкам славянскага фальклору, прыказак і прымавак народаў Усходу Г. Пермяковым, які лічыць, што сэнс прыказкі вынікае з літаральнага значэння слоў, але тыповасць з'яў, у ёй адлюстраваных, дае магчымасць ужываць прыказку па аналогіі ў розных жыццёвых сітуацыях. Усе прыказкі з адным сэнсам (выражаюць адну сітуацыю) з'яўляюцца варыянтамі, а сама сітуацыя – іх інварыянтам [3, с. 22], таму ў фондзе прыказак любой мовы можна знайсці адпаведнікі для кожнай прыказкі і прымаўкі іншай мовы. Відавочна, што падыходы Г. Пермякова і Я. Тышкевіча ў вывучэнні парэмій у асноўным былі падобныя.

У 1850 г. пабачыла свет падборка прыказак і прымавак у «Biblioteczce Warszawskiej» Я. Тышкевіча з кваліфікаванымі каментарыямі да іх. Пад уплывам яго даследаванняў народнай творчасці на беларускіх землях Адам Кіркор у 1858 г. надрукаваў сваю працу «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню», якая вылучаецца грунтоўнасцю і аб'ектыўнасцю ў апісанні культурных асаблівасцей і побыту сялянства. 157 песень узяты з кнігі Я. Тышкевіча «Апісанне Барысаўскага павета».

У межах дадзенага артыкула прыказкі і прымаўкі сялян Барысаўшчыны разглядаюцца з пазіцыі семіятычнага падыходу, згодна з якім з'яўляюцца знакамі пэўных сітуацый або пэўных адносін паміж рэчамі. Галоўнае ў іх тое, што яны абазначаюць, а не знешняя вобразнасць. Парэміі – складаныя знакі або камбінацыі знакаў, якія існуюць у жывой гутарковай мове і літаратуры. Калі парэмія невядома гаворачым, то яна не можа служыць знакам. Гэта адзначаў яшчэ У. Даль, гаворачы пра прыказку як рэч, якую зразумелі. Нацыянальныя парэміі нараджаюцца ў выніку асэнсавання неабходнасці знайсці знакавае выражэнне для вызначаных падзей, сітуацый, фактаў, рэалій.

Мяркуючы па выказваннях, дадзеных Я. Тышкевічам перад раздзелам прыказак, ён высока цаніў мудрасць, акумуляваную ў іх, бо яны выяўляюць светапогляд людзей, іх шляхетнасць (культурнасць), валодаюць выхаваўчым патэнцыялам. Імкнучыся паказаць характэрнае, вобразнае, семантычнае багацце народнай культуры, даследчык выступае прыхільнікам ідэі кансалідацыі грамадства, паразумення паміж панамі і сялянствам.

Гістарычныя прыказкі Я. Тышкевічам прадстаўлены не багата, што абумоўлена, як сцвярджае аўтар, слабой актыўнасцю простага народа ў палітычным жыцці. Аднак неабходна разумець, што гэта – вынік разбурэння беларускай культурнай прасторы дзеяннямі самадзяржаў і палітыкай русіфікацыі ў XIX ст. Тым не менш у культурнай памяці ўвекавечыліся найбольш значныя гістарычныя падзеі і асобы: «*Як быў Сас, было хлеба з нас. За Саса, было хлеба і мяса. Настаў Панятоўскі, стаў хлеб нетакоўскі*» (узгадваецца Станіслаў II Аўгуст Панятоўскі – апошні кароль Рэчы Паспалітай (1764–1795); Сас – яго папярэднік).

Як і ў творах іншых фальклорных жанраў, у прыказках і прымаўках адлюстраваліся сацыяльныя адносіны паміж сялянамі і панамі ў часы прыгону: «*Прасіў пан на талаку, ня прыйдзеш, за лоб павалаку*» (просьба мацнейшага абавязковая) [Я. Т.*], «*Паны дзяруцца, мужыкам чупрыны трасуцца*», «*Не даясі, і карэту прадасі*» (вясной, калі сялянам дакучае голад, яны закладваюць адзенне і прылады працы, за што паны іх штрафуюць, а сяляне на выхадзе з двара кажуць незразумелым пану дыялектам: «Як не даясі, то і карэту прадасі») [Я. Т.].

Дасціпнасць і гумар гучаць у прыказцы «*Пан наш, а мы паньскіе*» (ужыванне двузначнае: нядаўна паны лічылі сялянна, яго працу, крыніцы ўласнасці і саму ўласнасць сваёй; то і селянін лічыў панскае супольным. Украўшы авёс з панскага поля, тлумачыў, што скарміў яго панскім коням. «Я ж ня гдзе падзеў, панскае дабро – панская ж і скацінка»). Патрабуючы дапамогі, казаў: «Да каго ж мы пойдзем? Пан наш, а мы

* Тут і далей каментарыі Яўстафія Тышкевіча (Tyszkiewicz, Hr. Eustachy. Opisanie powiatu Borysowskiego pod wxgedem statystycznym, gospodarczym, hremyslowo-handlowym i lekarskim: z dod wiadom.: o obyczajach, spiewach, przyslowiach i uborach ludu, guslach, zabobonach i t. d. / E. Tyszkiewicz. – Wilno : Drukarnia Ant. Marcinowskiego, 1847. – 489).

паньскія». Тое, што ўкраў у пана, не лічыў за грэх: «Гэта ж наша праца») [Я. Т.]

Вялікае значэнне надае Я. Тышкевіч рэлігіі як магутнаму сродку выхавання і суцяшэння народа, адзначае набожнасць беларусаў: «Перад Богам усе мы роўныя», «Над сіратой Бог з калітой», «Калі трывога, уцякай да Бога».

У афарыстычнай творчасці беларускага народа прыказкі і прымаўкі карыстаюцца найбольшай папулярнасцю. Яны ярка адлюстроўваюць маральна-этнічныя і эстэтычныя ідэалы, погляд на працу, жыццёвы вопыт, народную мудрасць увогуле. У некаторых з іх адбіліся язычніцкія ўяўленні: «*Дай Божа ў добры час гаварыць, у благі маўчаць*» (магчымасць разумець, ці добры ці благі час настае, з'яўляецца таемным дарам чараўніц) [Я. Т.], «*Гэта ўжо наслінена*» (калі воўк параніць якую-небудзь хатнюю жывёліну, нават калі яе вылечаць, разумеюць, што ўжо не міне яна зубоў воўчых. Тое, што ўкушанае – ужо насліненае, павінна справа дайсці да заканчэння) [Я. Т.], «*Чорт яго ў жлукце высыдзеў*» (пра злога чалавека, жлукта – вада ў залітым лузе, дзе адмакае грубая бялізна) [Я. Т.], «*Хавай тры грошы на зязюльку*» (хто першы раз вясной пачуе кукаванне, а пры гэтым будзе мець пры сабе грошы, будзе цэлы год не мець у іх патрэбы) [Я. Т.]

У прыказках добра адлюстраваны народны земляробчы каляндар. Па ім селянін арыентаваўся ў сваёй працы: «*Калі вясной запыець удод, тагды сей боб*», «*Калі не выленяў конь да Св. Яна, няхай ідзець да другога пана*», «*Май, каню сена дай, а сам на печ уцякай*», «*Ад Каляд тры разы пяць, пастушкі ў полю ліпяць*» (ад Божага Нараджэння адлічыць 15 тыдняў – і можна выводзіць быдла на поле) [Я. Т.]

Напрыклад, па назіраннях за надвор'ем у розныя месяцы прадказвалася пагода ў іншыя поры года. У такіх прыказках адлюстравалася аграрны вопыт селяніна: «*Калі на Св. Пятра пойдзець дождж, будзець жыта як хвошч*», «*Калі дало рабіць, то дасць і з'есць*» (калі падчас сенакосу спрыяльнае надвор'е, то зіма будзе марознай і сталай) [Я. Т.]

Развіццё творчых здольнасцей асобы абумоўлена ўзроўнем культуры ўсяго грамадства, яго ўстаноўкай на сцвярджэнне тых ці іншых культурных каштоўнасцей. У «прыказках пра

навуку жыцця» Я. Тышкевіч маральнасць звязвае з розумам, а не толькі з рэлігіяй. Фармулюе асноўны закон супольнага пражывання селяніна: не за кошт страт для іншых прыдбаць уласнае дабро. Негатыўна ўспрымаюцца і ацэньваюцца такія рысы характару, як хітрасць, ганарлівасць, пагардлівасць, асуджаецца зладзейства: *«Раз Украў, на цэлы век дарогу сабе замараў»*, *«Добраё чуваць далёка, а благое яшчэ далей»* (трэба шанаваць меркаванні) [Я. Т.], *«Чужымі слёзамі не запаможэшся»*, *«Круцячы свет перайдзеш, да назад ня вернешся»*. Мудрасць жыцця гучыць у прыказках: *«Хлеб з лапаты сапхнуў»* (калі хто свайго шчаслівага палажэння не ўмеў цаніць, страціў месца ці ласку) [Я. Т.], *«Калі не каркала варона ў гару летучы, то ўніз і пагатоў»* (хто чаго ў маладосці не асягне, то пад старасць яму тым больш не атрымаецца) [Я. Т.]. Закранаецца і праблема п'янства: *«Як п'ян, капітан; як прасніцца, то і свінні баіцца. Моц божая! Я ат плоту, а яна да плоту»* (прымаўка пра п'яных: п'яны, які жадае ісці сваімі нагамі, хістаючыся прыхінаецца да плоту, дзеянне гарэлкі, што яго прыхінае, прыпісваецца сіле Божай) [Я. Т.].

Вызначальным у народнай культуры з'яўляецца культ радзіны, сям'і. Стасункі паміж яе членамі рэгулююцца традыцыйнымі нормамі: *«Гдзе многа на куце сядзіць, там мыш мусіць галодна быць»* (за ладам у хаце наглядае не старэйшы, а растаропнейшы. Бывае нават так, што малодшы брат становіцца гаспадаром, а жонка старэйшага – гаспадыняй. Здольнасць надае магчымасць распараджацца, загадваць, кіраваць. Рэдка вялікая сям'я жыве ў згодзе. Як толькі браты жэняцца, з жонак, звычайна, распачынаюцца нязгоды. Каторая з іх мае апечаны палец (значыць, што яна гаспадыня), мусіць толькі пільнаваць хату, выконваць працу па доме: *хадзіць каля страпні*) [Я. Т.], *«Лыкам чалавека ня мер»* (нікім не пагарджаць, якасць лапцяў чалавека можа ствараць памылковае ўраджанне аб ім») [Я. Т.], *«Не слаўна хата вугламі, да пірагамі»*. Выяўляецца ў прыказках сялян і пачуццё эстэтычнага густу: *«Прыбярэ пень, і пень харошы»* (перакананне ў тым, што трэба прыгожа апранацца) [Я. Т.], *«Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку»* (прыказка матак, якія ганарацца прыгажосцю сваіх дзяцей) [Я. Т.].

Шмат прыказак прысвечаны выяўленню месца і ролі жанчыны ў сям’і і сялянскай грамадзе. Большасць парэмій прасякнута гумарам, сатырай: «*Любі жонку, як душу, а трасі, як грушу*» (правіла гэта часта выконваецца, але ў сялянаў часта бывае так, што жонкі водзяць мужоў за нос: калі чый нос так «створаны», то лягчэй тым кіраваць жонцы) [Я. Т.], «*Ня вер жонцэ ў дому, кабыле ў дарозе*», «*Козы не статак, дзеўкі ня людзі*» (калі вясной мужчыны пачынаюць араць, кажуць да кабетаў, жартуючы: «мы-та ўжо людзі, а вам яшчэ не хутка, бо жніво далёка») [Я. Т.].

У «Апісанні Барысаўскага павета» шырока прадстаўлены «прыказкі абяздоленых», галоўнай прычынай сялянскіх пакут у жыцці выступае несправядлівы сацыяльны лад: «*Свет вялікі, да дзецца няма гдзе*», «*Чаго б сляпы плакаў, каб сцезжку бачыў*», «*Бяда па бядзе, як па нітцы ідзе*», «*Чорт адну бяду перабудзець, адну мінець, дзесяць будзець*».

У гандлёвых прыказках адзначаецца адметнасць разумення сялянамі гандлю, для паспяховага вядзення якога неабходны такія рысы, як спрыт, дасціпнасць, назіральнасць: «*За морам вол па грошу*» (адказ купляючым, якія наракаюць, што недзе там ёсць дзешавейшае) [Я. Т.], «*Час плаціць, час траціць*», «*Да абеду лыжка дорага*» (калі будзе запатрабаванасць, знізіцца кошт) [Я. Т.], «*Ката ў мяху не купляюць*», «*Не там траціш, гдзе прадаеш, а там гдзе купляеш*» (што дорага купляеш, мусіш прадаць за меншы кошт) [Я. Т.], «*Першаго торгу не мінай*» (адносіцца і да дзяўчат, каб першым сватам не адмаўлялі) [Я. Т.].

Беларускі народ ярка выказаў у сваіх парэміях адносіны да працы, якую ён славіць, а ганьбіць бяздзейнасць: «*Без працы, ня есць калачы*», «*Што летам ножкай коп, то зімой ручкай хоп!*», «*Пакланіся кусту, а ён дасць хлеба лусту*» (прарэджванне лесу дзеля здабычы зямлі), «*Гдзе араты плачэць, там жнея скачэць*», «*Калі будзець мець сілу, знайдзець і за мяжой ніву*» (добрым гаспадарам пан не абмяжоўвае зямлю; таму працуюць там столькі, наколькі хапае сіл) [Я. Т.], «*Я молад, люблю холад*» (так бацькі выгаворваюць дзецям, якія неахвотна дапамагаюць ім у працы, а таксама пры гэтым могуць казаць і такой прыказкай: «*Ты бацька ідзі араць, бо цябе валы знаюць*,

а я пайду ў карчму, бо мяне людзі знаюць») [Я. Т.]. Па стаўленні да працы ацэньваецца чалавек: «*Ні ў кола, ні ў мёла*» (не да танца, не да абмалоту ільну) [Я. Т.], «*Што ўбіў, то ўехаў*» (гультайства) [Я. Т.], «*Ні чытаць, ні пісаць, а толькі з гаршкоў чапаць*», «*Ранняя птушка зубкі цярэбіць, позняя очкі*».

Свае патрыятычныя пачуцці народ выказаў трапнымі парэміямі, хаця іх няшмат: «*Свая хатка, як родная матка*» (прывязанне не толькі да свайго дому, бо ў ім чалавек адчувае сябе вольным, але і да роднага кута) [Я. Т.]. Невялікая колькасць прыказак пра традыцыі супольнай працы: «*Адзін дасуж, да ня дуж*», «*Адзін і ў кашы ня спорны*».

Прыказкі і прымаўкі ўзнікаюць у ходзе кагнітыўнай моўнай дзейнасці членаў дадзенага моўнага калектыву, матывуючыся на вобразнай і сімвалічнай аснове. Менавіта гэтая дзейнасць і адлюстроўвае вызначаны ўзровень і асаблівасці не толькі духоўнай культуры народа, але і матэрыяльнай. Багата прадстаўлены ў Я. Тышкевіча прыказкі, якія ўтрымліваюць пароды па вядзенні гаспадаркі: «*Мятліца, хлеба палавіца*», «*З касой пагоды ня ждаць*», «*Кармі парася мукой, калі хочаш, каб пайшоў рукой*» (прыказка сялянаў, якія не вераць забабонам) [Я. Т.], «*Май, каню сена дай, а сам на печ уцякай*», «*Не ўважавай на ўраджай, а жыта сей*» (кажацца ў такой сітуацыі, калі кагосьці заахвочваюць да справы, з каторай можа быць прыбытак, але можа быць і страта) [Я. Т.].

Культуралагічны аналіз парэмій дае непасрэдную інфармацыю і пра носбітаў мовы. Сёння запатрабаваны даследаванні прыхільнасці беларусаў да вызначаных тэматычных груп парэмій. Яны дапамогуць выявіць маральна-этычныя прыярытэты сучаснага грамадства, дзякуючы ацэначнаму характару прыказак, якія з'яўляюцца своеасаблівым зводам каштоўнасцей беларускага народа: патрыятызм, аптымізм, гасціннасць, шчодрасць, людскасць, працавітасць, пачуццё гумару і г. д.

У нас няма магчымасці прааналізаваць усе тэксты, прадстаўленыя Я. Тышкевічам, але і разгледжаныя даюць уяўленне пра полісемантызм, поліфункцыянальнасць, мастацкую дасканаласць народных прыказак і прымавак. Экзістэнцыяльны змест народнай філасофіі, выяўлены ў парэміях, прасякнуты пачуц-

цём абавязку перад жыццём, удасканалеваннем чалавечага роду.

Чалавек стварае культурную прастору, якая ў сваю чаргу фарміруе новыя пакаленні гістарычнага суб'екта культуры. Вялікая роля ў станаўленні асобы, скіраванай на стваральнае дзеянне, належыць духоўнай спадчыне народа. Сучаснае грамадства павінна выкарыстаць ачышчальную, аздараўленчую, жыццятворную сілу народнай культуры ў пераадоленні бездухоўных і дэструктыўных праяўленняў цывілізацыі.

1. *Каханоўскі, Г. А.* Беларуская фалькларыстыка: Эпоха феадалізму / Г. А. Каханоўскі, Л. А. Малаш, К. А. Цвірка. – Мінск, 1989. – 286 с.

2. *Конан, У. М.* Мова і культура / У. М. Конан // Беларуская мова : энцыкл. / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск, 1994. – 665 с.

3. *Пермяков, Г. Л.* Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 236 с.

Е. А. КРИШТАНОСОВА

ВОПЛОЩЕНИЕ ОБРЯДОВОЙ ТРАДИЦИИ БЕЛОРУСОВ В СОЧИНЕНИИ Е. ТЫШКЕВИЧА

Человек живет в мире повседневной культуры, руководствуется обыденным сознанием, создает свой быт (материальное и материализованное в социальных отношениях жизненное пространство) – все это составляющие культуры повседневности. А учитывая, что повседневность составляет колоссальную часть жизни человека, трудно переоценить важность исследования ее динамики в историческом контексте.

Повседневная культура – это условие человеческой жизнедеятельности, организация и институализация человеческих отношений, естественное «здесь» и «сейчас» бытие человека. В культуру повседневности входит сложный спектр потребностей и интересов человека. Повседневность – это мир обычной – по обычаю – жизни человека, его житейский опыт, здравый смысл, ментальность – «стартовые» представления о мире.